

## Післямова від перекладачки

**Н**авряд чи треба добирати звучні похвали на адресу «першого професійного історика» Тита Лівія — це ім'я саме себе хвалить. Нагадаю лише рамкові віхи його життя. Народжений 59 року до н. е. на півночі Італії в провінційному містечку Патавій (суч. Падуя), Лівій, як і багато вихідців із тогочасного «середнього» соціального стану вершників, виїхав шукати щастя до столиці десь у 30-х роках до н. е., коли вщухли майже столітні громадянські війни, і за принципату Октавіана Августа врешті утвердився омріяний мир. Припускають, що свій твір він почав писати в Римі наприкінці 20-х років до н. е., і тоді ж ця робота привернула увагу Августа, який надалі протегував Лівію аж до своєї смерті в 14-му році н. е. Відомо, що потому Лівій повернувся до Падуї та невдовзі, у 17-му році, помер і був там похований.

Мешкаючи в Римі, Лівій не посідав жодних урядницьких чи військових посад. Усе його життя було присвячено єдиній меті — творенню праці, що дійшла до нас під умовною назвою «*Ab urbe condita libri CXLII*» — «Від заснування Міста 142 книги». Попри гучну славу серед сучасників, до нової доби дійшло тільки 35 книг: від першої по десяту (події до 292 року до н. е.) й від 21-ї по 45-ту (від початку Другої Пунійської війни з Ганібалом до 167 року до н. е.). Це пояснюють як грандіозним обсягом тексту, так і тим, що в VI ст. римський папа, святий Григорій Великий, буцімто звелів попалити списки твору через наявні тут численні оповідки про «ідолоські марновірства». Правда це чи легенда, але ранньосередньовічні копії тексту дійсно походять із єдиного збереженого рукопису кінця IV — початку V ст. Оцінили вишукану латину Лівія вже в Середньовіччі, де він перетворився на «шкільного автора», а в добу Ренесансу дійшло й до замилювання стильовою досконалістю «солодкомовного» тексту. Отож не дивно, що найраніше друковане видання твору побачило світ у Римі близько 1469 року. Невдовзі вийшли друком

і перші переклади Лівія з латини: 1505-го — німецькою, а 1600-го — англійською, хоч рукописну традицію перекладання було започатковано ще в XIV ст. гуманістами, які виправляли й уточнювали середньовічні списки. Що ж до розпочатого з XIX ст. новітнього наукового аналізу спадщини Лівія, то на сьогодні кількість і обсяг робіт, присвячених текстології «Історії», поглядам автора на перебіг подій, його технікам опису, стилістиці, мові, джерелам тощо, мабуть, уже давно перевищили те, що сам він написав.

Десь від середини XVIII ст. Лівія стали й інтенсивніше перекладати — як окремими книгами, так і повністю, а найавторитетніші на сьогодні повні переклади англійською, німецькою та французькою мовами сягають міжвоєнного часу та другої половини XX ст. Обговорення їхніх достоїнств і вад — це окреме питання, далеке від мети мого стислого шкіцу. Натомість бодай коротко згадаю переклади наших найближчих сусідів — поляків та росіян, адже власне з них тогочасні освічені українці, не надто вправні в шкільній латині, «пізнавали» безсмертний твір: галичани — за польськими перекладами, наддніпрянці — за російськими. У польській версії перші спроби повного перекладу сягають 1828-го, далі твір кілька разів перекладався вибірково, а сучасне повне тлумачення побачило світ аж у 1968–1982 роках. Схожа ситуація — і в російському випадкові: окремі «знакові» книги було перекладено, і то неодноразово, ще в XIX ст., а повне видання, до якого почасти увійшли й давніші переклади, вийшло друком у 1989–1991 році. Як бачимо, у цьому «параді ерудицій» немає українського голосу.

Наше відставання в освоєнні античної спадщини (не тільки Лівія!) зазвичай пояснюють труднощами, що їх довелося долати українському друкованому слову в другій половині — останній третині XX ст., хоч власне тоді потужно спалахнуло нове українське письменство. Таке пояснення, на мою думку, не вичерпує проблеми. Маю на увазі тогочасний арсенал зображальних засобів — уже вповні зрілих для відтворення «домашніх» реалій, однак ще недостатніх, аби замахнутися на «чуже/вічне». Тим-то перші спроби освоєння античної скарбниці, зазвичай віршованої, зводяться до вільних переспівів, а то й прозових переказів, що їх Микола Зеров в'їдливо окреслив як «лицювання з чужомовного лица на український виворот». Ситуація, проте, змінилася в міжвоєнний період, що його метафорично називають «добою розстріляного відродження». Як писав в одній зі своїх статей-рецензій 1925–1926 років щойно згаданий Микола Зеров, «в перекладах чужих зразків наша мова виходить на здобуття нових понять, фіксуючи тисячу стимулів до мобілізації всіх своїх лексичних і синтаксичних засобів». Коротке двадцяти-

ліття 1920–1930-х справді стало зоряним часом для першого «точного» освоєння античної спадщини — на жаль, тільки поетичної: до прозових, а тим паче історичних текстів, руки не дійшли.

По-своєму переломним став спалах інтересу до перекладів, ознаменований становленням десь із другої половини ХХ ст. нових навчальних і дослідницьких дисциплін — перекладознавства й теорії перекладу. За цим поворотом стояла низка причин: і соціальних (зміна геополітичної ситуації після Другої світової війни), і наукових (пробудження інтересу до культурної антропології, проблематики «діалогу культур», соціолінгвістики та семіотики), і суто прикладних — навчальних (запровадження в університетах упродовж 1970-х студій перекладацької майстерності та поява цілої низки підручників теорії перекладу). В Україні свою роль, звісно, відіграло й пом'якшення режиму, пов'язане з т. зв. «хрущовською відлигою». Годі, для прикладу, нагадати, що на 1960–1980-ті припадає поява нових яскравих видань, які рятували античну спадщину від перетворення на «цивілізацію, роковану на загин». Адже власне тоді світ побачили «Одисея» та «Іліада» в перекладі Бориса Тена/Хомичевського (1963 і 1978); «Енеїда» Вергілія в перекладі Михайла Білика (1972); поезії Горація та «Метаморфози» Овідія в перекладі Андрія Содомори (1982 і 1985). Прикметно, що в цьому струмені, як і давніше, домінує «королева письменства» — поезія. Єдиним, хоч і трохи пізнішим, «проривом у прозу» стало видання «Історій» Геродота, перекладених і ґрунтовно прокоментованих Андрієм Білецьким (1993). Свою передмову перекладач завершує промовистою думкою: його тішить, що серед багатьох різномовних перекладів Геродота, зачинателя давньогрецької прози, з'явиться ще й переклад українською.

Упродовж нульових це своєрідне заохочення підхопили перекладачі античної філософської прози. Під кутом зору осмислення перекладацьких стратегій їхній доробок нерівноцінний. Приміром, у текстах «Політики» та «Нікомахової етики» Аристотеля (перший — Олександра Кислюка 2000-го, другий — Віктора Ставнюка 2002-го) та в перекладі «Держави» Платона (Дзвінки Коваль 2000-го) ми ще не знайдемо рефлексій над засадами перекладання. Натомість у перекладі Андрія Содомори «Розради від філософії» Боеція (2002) про це вже йдеться — зокрема, в закликів «побачити обличчя автора», якоюсь мірою «уподібнитися» до нього, а в коментарях до перекладу Уляни Головач «Бенкету» Платона (2005) вже містяться розлогі обґрунтування обраного для перекладу філософського термінологічного апарату. Те саме стосується і передмови до перекладу Ростислава Паранька записок Марка Аврелія «Наодинці з собою. Роздуми» (2007): на сьогодні це, гадаю, найсумлін-

ніший, без перебільшення, вірцевий коментар щодо вжитих перекладачем ресурсів української мови для якомога точнішого відтворення семантичних відтінків, конотацій та образів оригіналу, пересипаного поняттями зі вчення стоїків, adeptом якого був імператор-філософ.

Як бачимо, античним поетам і філософам на сьогодні доволі густо «пошастило», тоді як історикам, окрім згаданого вище Геродота, — дотепер ні. На полегкість для мене, перекладачки, Тит Лівій, чий твір я вперше спробую представити українському читачеві, філософом не був. Його оповідь «безхитрісна» — у тому сенсі, що він, випереджаючи на добре тисячоліття своїх майбутніх колег-істориків, намагається розповісти «так, як воно було насправді». Звісно, з-під позірної безсторонності вигулюють вушка цільової установки: увічнити й прославити свою батьківщину як «*saput mundi*» — глави світу (але хто з-поміж нас, істориків, зумів уникнути патріотичних поривів!). Водночас філософська «незайманість» Лівієвого тексту не звільняє перекладача від термінологічних труднощів. Власне про них і йтиметься далі (додам, що міркування й приклади обійматимуть не тільки книги цього випуску, а й наступних).

Почну з понять морально-етичного змісту: *virtus* і *honor*. Якщо з *honor*-ом проблем немає — це завжди й однозначно «честь/почесть», то з поняттям *virtus* справи складніші: раз воно відповідає звичному «чеснота/добročестя», а раз «сповзає» до суто римського войовничого набору чеснот, що їх асоціювали з мужністю/відвагою, ба навіть із «зухвалою відвагою» (*audacia*), і це сигналізує про виразніше наголошення в тексті на «римськості» героя. Така сама варіативність притаманна вживанню слова *fraus* (дослівно — «пастка, обман»): в описах дій негативного героя чи противника Лівій тлумачить відповідні вчинки як «віроломство», іноді ба навіть як «потаєну крадіжку» (*furtum*), натомість коли йдеться про «своїх» — то вчинок постає як розумні «хитрощі», виправдані ситуацією. Аж на чотири поняття натрапляємо в доволі частих згадках про безчестя (*ignominia*, *contumelia*, *indignitas*): невеличка семантична різниця між ними дозволяє уникнути одноманітності, уточнивши, що в першому випадку йдеться таки про «безчестя», в другому — про «ганьбу», а в третьому — про «зневагу». Не вдалося переконливо «розвести» два поняття для позначення «жорстокості»: *saevitia* та *crudelitas*, принаймні мені видавалося «надлишковим» підсилювати котресь із них епітетом «люта». Зате в перекладі слова *animus* (дослівно «дух»), яким Лівій послуговується дуже часто, обійтися без варіативних смислових конотацій неможливо: зрештою, їх підказує сам текст, де в одному випадку автор вочевидь має на увазі намір/прагнення, в другому — волю/схильність, у третьому — характер/відчуття тощо.

Свої труднощі насуває переклад категорій логіки *mens* (дослівно «розсудливість/розум/думка») і *ratio* (дослівно «підррахунок/перелік»). Зазвичай поєднання обох понять у формулі *mens et ratio* вказує на тверезий розрахунок, і власне в такій парі й із таким змістом їх найчастіше вжито в тексті Лівія. Гадаю, саме до логічних категорій з огляду на розгалужену семантику треба залічити й багатозначне слово *ars/artes* (дослівно «ремесло/мистецтво»): у Лівія ним позначено й прямо похідні звідси «уміння/майстерність/вправність», і супутнє «навички».

Що ж до перекладу соціальних категорій *populus*, *civitas*, *plebs*, то тут мій переклад рішуче не збігається з тим, що усталилося в російській традиції перекладання (не тільки Лівія!). Якщо *populus* («народ») не викликає заперечень, то видається неправомірно осучасненим тлумачення *civitas* як «держави», адже Лівій описує античну «державу-громаду», що функціонує на засадах республіканського народоправства — на відміну від потестарних утворів на кшталт «царства», «імперії», «князівства» тощо (зрештою, абстракція *il stato* без потестарного уточнення, тобто як «держави» взагалі, увійшла в обіг аж у XVI ст.). Виходячи із цих міркувань, я скрізь перекладаю слово *civitas* як «громада». Ще одна розбіжність стосується слова *plebs*: гадаю, сором'язливе «народолюбство» XIX ст., а далі й радянська традиція примусили російських перекладачів уникати слова «плебс» як пейоративного. Я ж натомість у цьому понятті не відчуваю нічого зневажливого, адже ним в античному Римі просто позначали «третій» соціальний стан — на відміну від стану патриціїв/сенаторів та вершників.

Коротко спинюся на полісемантичних поняттях. Якщо, приміром, слово *fatum*, що ним позначали лихий присуд долі, скрізь однозначне, то цього не скажеш про ще одне окреслення долі — *fortunam* (*fortuna*). Окрім первісного питомого значення — «сприятлива доля, шасливий випадок», — «фортуною» могли називати й майно/статки, і в такому вжитку воно виступає як синонім слова *bona*, що легко розпізнається за змістом. Так само в двох значеннях Лівій уживає і слово *familia*: з одного боку, це звичне «родина», а з іншого — челядь і домашні раби, тобто всі домочадці в широкому сенсі. По-своєму «скаче» від випадку до випадку й зміст слова *sacrum*. Окрім питомого «священний предмет/начиння», Лівій уживає це поняття не раз дуже розширено — і як синонім слова «молебень» (як заміник *supplicatium* чи *obsecratio*), і на позначення священнодіяння як обряду, і в згадках про святощі взагалі.

Синтаксис Тита Лівія загалом не насуває труднощів (коли, звісно, сприймати з примруженим оком його багатослівність). Непритаманні українській мові синтаксичні конструкції *Accusativus cum infinitivo* та

*Ablativus absolutus* і прочитуються, і вкладаються у відповідні підрядні речення чи звороти без проблем. Герундій легко долається за допомоги віддієслівних іменників, а от у перекладі часто вживаного в тексті герундіва не обійтися без «надлишкового» дієслова, яке показало б намір дії, як-от: *transiturus* — «збирався/хотів/вирішив перейти». Що ж до елементів розмовної інтонації, яку хотілося мірою можливого відтворити в численних промовах, що їх раз у раз виголошують герої твору (дослідники нарахували їх понад 400), то за один із засобів обрано переміщення із середини на початок промови звернень до слухачів: «Квірити!», «Воїни!», «Отці-сенатори!» тощо.

Насамкінець кілька слів про логіку передавання римських імен. Як відомо, римське іменування було трискладовим, обіймаючи *praenomen*, інакше *nomen* (особисте ім'я: таких уживано всього 18), *cognomen* (родове ім'я, що його умовно можна зблизити з новітнім прізвищем) і *agnomen* (прізвисько, додаване до родового імені для вирізнення особи з-поміж решти членів розгалуженого роду), як-от: Марк Клавдій Марцел. Лівій цю тріаду передає по-різному, тож для того, аби було зрозуміло, про кого йдеться, її в перекладі час від часу видавалося за неunikнення «доповнити». Натомість у покажчику схема одноманітна: на першому місці скрізь поставлено *cognomen*, далі після коми *praenomen* і *agnomen* (якщо останній вживали): Клавдій, Марк Марцел. Винятком є іменування давніх царів (наприклад, Анк Марцій) і позначення людей без родового імені (приміром: Вибій Вирій).

Завершуючи, згадаю наведену наприкінці передмови до Геродота Андрія Білецького формулу, якою римські консули завершували свій звіт про урядування: *Feci, quod potui, faciant meliora potentes* («Я зробив, що зміг, а хто може — нехай зробить краще»). Вона ідеально відповідає самооцінці моїх власних зусиль, тим паче, що поле для їх прикладення, услід за мною, незоре, адже на свого перекладача й далі чекають Тацит і Светоній, Салюстій і Аміан Марцелін та ще багато-багато античних істориків...